

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

واحد سقز

دانشکده علوم انسانی

گروه حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق گرایش خصوصی (M.A)

عنوان:

**بررسی دادرسی و شیوه‌های جبران خسارت ناشی از حبس
متهم بی گناه**

استاد راهنما:

دکتر علیرضا شریفی

استاد راهنما:

دکتر ثمین عباسی

نگارش:

سیامند رزمجو

مهر ۱۳۹۹

شماره: ۵، ۲۹۹، ر.ق.س
تاریخ: ۱۳ آذر ۹۹
پیوست:

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری

بسمه تعالی

صورتحصله دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

آقای خانم: سیامند رزنجو

دانشجوی رشته: حقوق خصوصی

به شماره دانشجویی: ۹۶۳۹۷۷۲۵۴

موضوع: « بررسی دادرسی و شیوه‌های جبران خسارت ناشی از حبس متهم بی گناه »

جلسه دفاع از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، نامبرده با حضور هیات داوران در روز چهارشنبه مورخ ۱۳۹۹/۰۷/۳۰ ساعت ۱۱:۰۰ در محل دانشگاه پیام نور مرکز سقز برگزار شد و به شرح زیر ارزیابی گردید:

درجه ارزشیابی	نمره نهایی	نمره دستاورد پژوهشی	نمره دفاع بر مبنای ۱۸	به عدد
			۱۷	
			۲۰	به حروف

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	رتبه دانشگاهی	دانشگاه نمونه	امضاء
۱	دکتر علیرضا شریفی	استاد راهنما	استادیار	عضو هیات علمی پیام نور	
۲	دکتر لعل عباسی	استاد مشاور	استادیار	عضو هیات علمی پیام نور	
۳	دکتر یوسف ابراهیمی	استاد داور	استادیار	عضو هیات علمی پیام نور	
۴	دکتر بیژان احمدی	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	عضو هیات علمی پیام نور	

نمره نامبرده و اساس بحثنامه‌ها و دستورالعمل‌های مربوط به دستاورد پژوهشی مستخرج محاسبه و در تاریخ / / امضای شده است

نام و امضای کارشناس پژوهشی مرکز نواحد

سقز: خیابان دانشگاه، دانشگاه پیام نور، مرکز سقز

تلفن: ۳۲۲۳۳۸۸ و ۳۲۲۳۳۹۰ فاکس: ۳۲۲۳۳۸۹-۰۸۷۲-۰۸۷۲ صندوق پستی: ۶۶۸۱۵/۳۳۵

http://www.saghezpu.ac.ir Email: info@saghezpu.ac.ir

سپاسگذاری

حضرت علی (ع) فرمودند: « مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ صَبَّرَنِي عَبْدًا »

راز و رمز پویای علم و کشف معانی بدیع و تجلی جلوه‌های شهودی معرفت کیمیایی است که آسمان علم به برکت سیما و سیره‌ی نورانی نبی مکرم صلی الله علیه و آله و سلم، انسان در بند خاک را به معراج حضور می‌خواند. و چه خرم علمی که از چشمه‌ی معارف سیراب شود و چه زیبا دانشی که قبای پرنیانش به عطر و بوی گلستان محمدی معطر شود و چه معماری باشکوهی، بنایی که سنگ هویت و فرهنگ آن ریشه در مدینه النبی بیابد و امروز کاخ آباد علم به سروش معنوی و مفهوم پیام او بیش از پیش محتاج راهنمایی است که علاوه بر حفظ آبادانی آن در راه اعتلای آن به فرزندان خویش محبت نمایند. سپاسگزار کسانی هستم که سر آغاز تولد من هستند. از یکی زاده می‌شویم و از دیگری جاودانه. استادی که سپیدی را بر تخته سیاه زندگی نگاشت و مادری که تار مویی از او بیای من سیاه نماند.

از زحمات استاد راهنمای گرامی جناب آقای دکتر علیرضا شریفی و استاد مشاور جناب آقای دکتر ثمین عباسی که در کمال سعه صدر، زحمت رهنمایی و مشاور این پژوهش را بر عهده گرفتند؛ صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

برای ایشان و خانواده محترمشان آرزوی سر بلندی و موفقیت از خداوند منان خواستارم.

تقدیم به:

این اثر را اگر قدر و منزلتی باشد به:

همسر عزیزم، که در مسیر پرپیچ و خم زندگی،

مشعل امید را در شبهای زندگی به ارمغان آورد؛

و برادر بزرگ صلاح الدین رزمجو

و به دختر عزیزم سولین

که بی لطف حضورشان طی این مسیر برایم میسر نبود؛

تقدیم می‌کنم.

علائم اختصاری:

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران	ق.ا.ج.ا.ا.
قانون آیین دادرسی کیفری	ق.آ.د.ک.
قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری	ق.آ.د.ع.ا.ا.
قانون آیین دادرسی مدنی	ق.آ.د.م.
قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه	ق.آ.د.ک.ف.
قانون مجازات اسلامی	ق.م.ا.
قانون مجازات عمومی	ق.م.ع.
قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب	ق.ت.د.ع.ا.
قانون اصلاح قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب	ق.ا.ق.ت.د.ع.ا.
قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی	ق.ا.آ.م.ح.ش.
قانون مدنی	ق.م.
قانون مسئولیت مدنی	ق.م.م.

چکیده

حق بازداشت یکی از مهم‌ترین اختیاراتی است که در راستای مبارزه مؤثر با جرم به مقام‌های نظام کیفری اعطا شده است. به موازات اعمال این اختیار از سوی مقام‌های مذکور، این امکان وجود دارد که روند نهایی دادرسی به احراز مجرمیت منتهی نگردد. سؤالی که در این مورد مطرح می‌شود این است که آیا متهم بازداشت شده بی‌گناه می‌تواند بابت مدت بازداشت، تقاضای جبران خسارت نماید؟ علی‌رغم برخی مخالفت‌ها، ادله‌ی طرفداران جبران خسارت از قوت بیشتری برخوردار است و در حقوق کیفری ایران از سال ۱۳۹۲ این نهاد به رسمیت شناخته شده است. در قانون جدید آیین دادرسی کیفری مسئولیت دولت نسبت به خسارات ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه، اعم از این که مبنای مسئولیت تقصیر یا خطای قاضی یا اشخاص دیگر باشد، پذیرفته شده است. قانون یاد شده، ضمن شناسایی «حق» زیان‌دیده در مطالبه خسارت ناشی از بازداشت موقت، آیین ویژه‌ای را نیز به منظور اجرای این حق پیش‌بینی کرده است. به‌ویژه این که جبران خسارت، همسو با اصل دادرسی عادلانه بوده و اخلاق نیز اقتضا می‌کند ظلم روا شده، جبران گردد. جبران خسارت در مواردی که قرار منع تعقیب یا حکم برائت قطعی شده امکان‌پذیر است، جبران خسارت تنها نسبت به متهم میسر بوده و شامل بازداشت غیرقانونی سایر افراد دخیل در فرآیند دادرسی نمی‌شود و مسئولیت مطلق دولت در جبران خسارت پذیرفته شده است و دولت تنها پس از جبران خسارت می‌تواند به عامل اصلی مراجعه کند.

واژه‌های کلیدی: اصل برائت، جبران خسارت، بازداشت، متهمان بی‌گناه.

۱	مقدمه
۳	۱- بیان مسئله
۴	۲- اهمیت و ضرورت پژوهش
۵	۳- پیشینه پژوهش
۱۰	۴- اهداف پژوهش
۱۰	۵- فرضیه‌های پژوهش
۱۱	۶- سوالات پژوهش
۱۱	۷- روش اجرای پژوهش
۱۲	۸- ساختار پژوهش
۱۳	فصل اول: واژه‌شناسی و مبانی نظری پژوهش
۱۴	۱- ۱- مفهوم متهم
۱۴	۱- ۱- ۱- مفهوم لغوی متهم
۱۴	۱- ۱- ۲- مفهوم اصطلاحی متهم
۱۴	۱- ۱- ۲- ۱- ۱- فرق متهم با مجرم و مظنون
۱۵	۱- ۱- ۳- مفهوم متهم بی‌گناه
۱۵	۱- ۱- ۳- ۱- مفهوم لغوی بی‌گناه
۱۶	۱- ۱- ۳- ۲- مفهوم اصطلاحی بی‌گناه
۱۶	۱- ۲- مفهوم اشتباه قضایی
۱۷	۱- ۳- مفهوم و اقسام مسئولیت
۱۷	۱- ۳- ۱- مفهوم لغوی مسئولیت
۱۸	۱- ۳- ۲- مفهوم اصطلاحی مسئولیت
۱۸	۱- ۴- تعریف لغوی قرار و بازداشت
۱۸	۱- ۴- ۱- معنای لغوی قرار
۱۸	۱- ۴- ۲- معنای لغوی بازداشت
۱۸	۱- ۴- ۳- قرار بازداشت موقت
۱۹	۱- ۴- ۴- اصطلاح حقوقی قرار بازداشت و بازداشت متهم
۲۰	۱- ۴- ۵- خاستگاه حقوق متهم در اندیشه‌ی اسلامی

۲۰.....	۱-۴-۵-۱ حقوق متهم و شاکی از منظر قرآن مجید.....
۲۰.....	۱-۴-۵-۲ دیدگاه نهج البلاغه در رابطه با حقوق شاکی و متهم.....
۲۰.....	۱-۴-۵-۳ دیدگاه فقه‌های اسلامی در رابطه با حقوق شاکی و متهم.....
۲۱.....	۱-۴-۵-۴ جایگاه مسئولیت دولت با حقوق اسلامی در قوانین ایران.....
۲۲.....	۱-۵-۵-۵ مفهوم خسارت.....
۲۲.....	۱-۵-۱-۱ مفهوم خسارت در عرف.....
۲۲.....	۱-۵-۲-۱ مفهوم خسارت در حقوق.....
۲۳.....	۱-۵-۳-۱ مفهوم خسارت در فقه.....
۲۴.....	۱-۳-۵-۱ قاعده لاضرر.....
۲۵.....	۱-۳-۵-۲ قاعده ضمان ید.....
۲۵.....	۱-۵-۴-۱ انواع خسارت.....
۲۵.....	۱-۵-۴-۱ خسارات مادی.....
۲۶.....	۱-۵-۴-۲ خسارات معنوی.....
۲۶.....	۱-۶-۶-۱ مفهوم جبران خسارت و جایگاه آن در قانون مدنی.....
۲۶.....	۱-۶-۱-۱ مفهوم جبران خسارت.....
۳۱.....	۱-۶-۱-۱-۱ مفهوم جبران خسارت در مسئولیت مدنی.....
۳۱.....	۱-۶-۱-۲-۱ مفهوم جبران خسارت در قانون مجازات اسلامی.....
۳۲.....	۱-۶-۲-۱ مبنای جبران خسارت.....
۳۲.....	۱-۶-۲-۱-۱ خاستگاه حقوق متهم در اندیشه اسلامی.....
۳۳.....	۱-۶-۲-۲-۱ الزام به رعایت اصول دادرسی عادلانه.....
۳۵.....	۱-۷-۷-۱ تعریف حبس.....
۳۵.....	۱-۷-۱-۱ حبس از نظر لغوی.....
۳۶.....	۱-۷-۲-۱ حبس از نظر اصطلاحی.....
۳۷.....	۱-۷-۳-۱ مفهوم مجازات حبس در حقوق کیفری.....
۴۰.....	فصل دوم: شیوه‌های جبران خسارت.....
۴۱.....	۱-۲-۱ مقدمه.....
۴۱.....	۱-۲-۲ انواع شیوه‌های جبران خسارت از بزه‌دیدگی.....
۴۳.....	۱-۲-۲-۱ پوزش.....
۴۳.....	۱-۲-۲-۲ یادبود.....

- ۲-۲-۳- جبران خسارت مالی ۴۴
- ۲-۲-۴- خدمت فردی ۴۴
- ۲-۲-۵- پرداخت خسارت مالی به اجتماع ۴۴
- ۲-۲-۶- کار عام‌المنفعه ۴۵
- ۲-۲-۷- جزایهای نقدی برای جبران خسارت ۴۵
- ۲-۲-۸- بیمه همگانی ۴۵
- ۲-۳- اثر حبس در زندگی انسان ۴۶
- ۲-۳-۱- جبران زیان از بی‌گناهان ۴۹
- ۲-۳-۲- جبران خسارت در اسناد بین‌المللی ۵۱
- ۲-۳-۳- جبران خسارت در قوانین ایران ۵۲
- ۲-۳-۳-۱- جبران زیان افراد بازداشت شده و محکومان بی‌گناه در قوانین ایران ۵۲
- ۲-۳-۳-۲- در قانون مسئولیت مدنی ۵۴
- ۲-۳-۳-۳- شیوه جبران خسارت در قانون مجازات اسلامی ۵۸
- ۲-۳-۴- مراحل دریافت خسارت متهمین بی‌گناه ۶۰
- ۲-۴- جبران خسارت ناشی از حبس متهم بی‌گناه در قانون آیین دادرسی کیفری ۶۰
- فصل سوم: آثار حبس متهم بی‌گناه ۶۳**
- ۳-۱- حبس ناشی از عجز از دادن تأمین ۶۴
- ۳-۲- آثار بازداشت شدن متهمان بی‌گناه در اندیشه متفکران ۶۵
- ۳-۲-۱- ادله مخالفان ۶۵
- ۳-۲-۲- ادله موافقان ۶۶
- ۳-۲-۳- برگرداندن وضع زیان‌دیده به حالت پیشین ۶۷
- ۳-۳- آیین‌نامه کمیسیون استانی و ملی ۶۸
- ۳-۳-۱- کمیسیون استانی ۶۸
- ۳-۳-۲- کمیسیون ملی ۶۸
- ۳-۳-۳- قرارداد درخواست خسارت ۶۹
- ۳-۳-۴- علت تأخیر در اجرای آیین‌نامه کمیسیون‌های استانی و ملی جبران خسارت ۷۲
- ۳-۳-۵- رفع ایرادهای آیین‌نامه ۷۳
- ۳-۳-۶- شیوه‌های جبران خسارت ۷۴
- ۳-۳-۷- موارد پرداخت خسارت ۷۴

۳-۳-۸- مرجع پرداخت خسارت دولت.....	۷۵
۳-۳-۹- مطالبه جبران خسارت.....	۷۷
۳-۳-۱۰- ملاک محاسبه خسارت.....	۸۳
۳-۴- نتیجه گیری.....	۸۴
منابع و مأخذ.....	۸۸
منابع فارسی.....	۸۹
منابع لاتین.....	۹۲

مقدمه

هرچند دولت اختیارات گسترده‌های برای تحقیق، تعقیب، محاکمه و مجازات دارد، ولی بر اساس اصل برائت، در یک اجتماع دموکراتیک انتظار می‌رود که این اختیارات با احترام به کرامت و حیثیت هر یک از اشخاص اجرا شود (Ashworth, 2006: 249). در واقع اصل برائت از اشخاص در مقابل اقدامات خودسرانه دولت حفاظت می‌کند؛ بنابراین زمانی که مظنونی از حق آزادی محروم می‌شود، باید دلایل مناسبی برای آن وجود داشته باشد. علاوه بر این، بر اساس این اصل حتی در فرضی هم که متهم با ادله کافی بازداشت می‌گردد، نباید با وی آن‌گونه برخورد گردد که گویی این بازداشت در نهایت به محکومیت وی منتهی می‌گردد و از این جهت باید بازداشت وی نیز با هدف موقت بودن و این‌که بعد از آن شخص بی‌گناه تلقی می‌گردد، اعمال شده و از هرگونه اعمال و رفتاری خلاف این موضوع پرهیز گردد (Stevens, 2009: 168).

جبران خسارت واقعه‌ای شایع و در عین حال پیچیده‌ایی است که تعیین نمونه‌ها و ترسیم دقیق فضای آن کار آسانی نیست زیرا با این‌که در متون قانونی گوناگون به‌کاررفته و در نوشته‌ها و تألیفات حقوقدانان مورد جستجو و تجزیه و تحلیل قرار گرفته اما در هیچ یک از این متون تعریفی از خسارت نیامده است و حقوقدانان نیز در تعریف آن نظر یکسانی ندارند. اگرچه در بعضی مواد قانونی به ذکر تعدادی از عناصر مهم تشکیل‌دهنده جبران خسارت اشاره شده است. تجربه ثابت کرده است که تعداد زیادی از متهمانی که در مرحله پژوهشات مقدماتی و یا حتی در مرحله دادرسی بازداشت شده اند بعداً بی‌گناهی آنان ثابت می‌شود. در اینجا سوال این است که آیا چنین متهمانی باید این رنج این زیان مادی و معنوی، بی‌احترامی به حیثیت او، که بی‌مورد بر او تحمیل گردیده، بدون جبران تحمل‌کند و جامعه به عنوان اینکه این کار در رهگذر حفظ نظم عمومی و مصلحت جامعه بوده، در قبال آنان بی‌تفاوت بماند؟ یا اگر جامعه، برای حفظ منابع و مصالح خود عکس‌العملی نشان می‌دهد و به خود حق می‌دهد به عنوان مثال متهمی را بازداشت و یا محکومی را حبس کند، وقتی که آن متهم تبرئه و یا محکومیت این حبس شده، ناحق تشخیص داده شد، باید مصالح و منافع چنین شخصی را نیز به عنوان عضوی از اعضای خود که بر وی ظلمی واقع شده، مد نظر قرار گیرد و به طریقی در صدد جبران برآید؟

آنچه از آیات و روایات استنباط می‌شود، این است که، هدف شارع مقدس از وضع قانون: حفظ دین، عقل، نسل، مال، پاسداری از نفس و حفظ آن که خود دارای دو بُعد مادی و معنوی است. یکی از مهمترین مصالح شریعت اسلام می‌باشد که تعدی به تمامیت جسمی و حیثیت معنوی افراد جرم شناخته شده و مستوجب مجازات می‌باشد (کیانی، ۱۳۷۹؛ ۲۷).

۱- بیان مسئله

بحث جبران خسارات و مصادیق مختلف آن و روش محاسبه و جبران زیان‌های معنوی و در نهایت رویه محاکم قضائی در مقام رسیدگی به دعاوی راجع به این‌گونه خسارت‌ها از موضوعات جالب و در عین حال نسبتاً پیچیده‌ی علم حقوق و تحقیقات حقوقی در مبحث مسئولیت مدنی جایی دارد. از لحاظ حقوقی، بازداشت متهمان بی‌گناه دارای ضمانت اجرا؛ که همان پرداخت خسارت به زیان دیده است می‌باشد. بازداشت فرد بی‌گناه سبب زیان مادی و معنوی به وی می‌شود که این زیان‌ها بر اساس قانون، منطقی و انصاف، حق متهم باید جبران شود. جامعه هنگام برخورد با شخص متهم برای دفاع از مصاح و منافع خود او را بازداشت می‌کند، اما اگر این متهم تبرئه شود و برائت حاصل کند، همین جامعه باید از این شخص به‌عنوان یکی از اعضای خود حمایت کند که در این راه به او علاوه بر زیان مالی و مادی، موجب تألمات روحی و صدمات معنوی هم می‌شود باید به نحو مقتضی خسارت وارده بر او را جبران کند. علی‌رغم وجود زمینه‌های مناسب در متون قانونی جهت امکان جبران خسارات معنوی هنوز اکثریت قریب به اتفاق محاکم از صدور حکم در مورد دعاوی به‌خواسته از خسارات معنوی خودداری می‌کنند و در صورتی که متون قانونی فعلی به اندازه کافی روشن می‌باشد و موجبات احقاق حقوق بسیاری از خسارت‌دیدگان که در قلمرو حقوق معنوی زیان‌های جبران‌ناپذیری تحمل کرده‌اند کاملاً فراهم است.

تا پیش از تصویب قانون جدید آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۰۴ اصلاحی خردادماه (۱۳۹۴)، علی‌رغم الزامات بین‌المللی (بند ۵ ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶) و تأکید حقوق‌دانان، هیچ متنی به‌طور صریح امکان مطالبه خسارت ناشی از بازداشت موقت را پیش‌بینی نکرده بود و موضوع تابع قواعد عمومی مسئولیت مدنی قاضی بود؛ بدین معنا که زیان‌دیده ناگزیر بود ابتدا به دادگاه انتظامی قضات مراجعه و در صورت احراز تقصیر یا خطای قاضی از سوی مرجع اخیر، خسارت وارد شده به خود را از طریق طرح دعوا در دادگاه عمومی تهران از دولت یا قاضی حاسب مورد مطالبه نماید. این آیین دادرسی پیچیده و طولانی در کنار سخت‌گیری دادگاه عالی انتظامی قضات، ذینفع را از طی این مسیر منصرف می‌نمود. افزون بر این، عدم پیش‌بینی دقیق آیین دادرسی اقامه دعوا علیه دولت در فرض خطای قاضی و عدم اختصاص بودجه خاص به‌منظور تأمین خسارت در این مورد را نیز باید به مشکلات پیشین اضافه نمود (شایگان و آشوری، ۱۳۹۷؛ ۴۸).

قانون جدید آیین دادرسی کیفری، ضمن شناسایی «حق» زیان‌دیده در مطالبه خسارت ناشی از بازداشت موقت، آیین ویژه‌ای را نیز به‌منظور اجرای این حق پیش‌بینی کرده است. این اقدام قانون‌گذار را باید ستایش نمود و آن را گامی در جهت تحقق دادرسی منصفانه و احترام به اصل برائت (اصل ۳۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) دانست. در حقیقت، تحمیل خسارت به متهمی که برائت وی احراز شده

است نه تنها با انصاف، منطق حقوقی و اصل برائت مغایرت دارد، بلکه اصل تساوی عموم در برابر قوانین و اصل تساوی همگان در برابر دادگستری را نیز نقض می‌نماید. به همین جهات و نیز با توجه به دشواری اثبات تقصیر در این مورد، دولت بدون در نظر گرفتن رفتار قاضی در برابر زیان‌دیده به‌طور نوعی مسئول است و زیان‌دیده نیز از اثبات تقصیر قاضی معاف می‌باشد. از این نظر، شاید بتوان مهم‌ترین اثر مقررات قانون آیین دادرسی کیفری را در این زمینه، شناسایی مسئولیت نوعی دولت نسبت به بخشی از عملکرد دادگستری - به‌عنوان یک عمل حاکمیتی - دانست. مقررات قانون جدید آیین دادرسی کیفری نه تنها مسئولیت ناشی از اشتباه یا خطای قضات را، در فرض بازداشت موقت منتهی به بیگناهی، بر عهده دولت گذارده و از این جهت استثنایی بر ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی است، بلکه برای نخستین بار نتایج زیان‌بار ناشی از تقصیر دادرسان را نیز موجب مسئولیت دولت دانسته است. همین اثر خاص این تأسیس حقوقی است که موجب شده تا قانون‌گذار آیین دادرسی و مراجع ویژه‌ای را به‌منظور رسیدگی به این دعوا پیش‌بینی نماید (صفایی، ۱۳۹۳؛ ۳۳۷-۳۳۸). لذا در این پژوهش، با توجه به مطالب فوق‌الذکر، به بررسی دادرسی و شیوه‌های جبران خسارت ناشی از حبس متهم بی‌گناه در حقوق ایران پرداخته می‌شود.

۲- اهمیت و ضرورت پژوهش

«وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا»^۱ «و کسانی که مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بی‌هیچ گناهی که کرده باشند می‌آزارند، تهمت و گناه آشکاری را بر دوش می‌کشند.»

برقراری عدالت یکی از مهم‌ترین آرزوهای بشر در طول تاریخ بوده که تحقق آن در پرتو برگزاری دادرسی عادلانه مبتنی بر فراهم‌نمودن حق دادخواهی و دفاع ممکن خواهد بود. هر چند که هدف از عدالت، جبران خسارت است، لکن عدالت الزام نمی‌کند این خسارت لزوماً و مستقیماً توسط عامل زیان و از طریق مسئولیت مدنی جبران شود، بلکه جبران خسارت توسط سیستم‌هایی نظیر صندوق تأمین خسارت راه‌کارهای بسیار مفیدی برای جبران خسارت زندانی بی‌گناه است.

در اصل هدف کلی حقوق، ایجاد نظم و برپایی عدالت است با وجود افزایش جمعیت و گسترش جوامع بشری و افزایش پرونده‌های قضایی برای تأمین امنیت و حفظ نظم اجتماعی و رعایت عدالت که امکان بروز اشتباهات قضایی بیشتری وجود دارد باید خسارت‌های وارد شده و آنچه در آینده از آن خسارت‌ها ناشی خواهد شد، جبران گردد. این ضرر و خسارت منحصر به ضرر مادی و مالی نیست،

^۱ سوره احزاب، آیه ۸۵.

انسان در برابر لطمات روحی نیز آسیب‌پذیر است. در نتیجه آن، روز به روز اثرات روانی جبران‌ناپذیری بر فرد و یا خانواده او به‌جای می‌گذارد.

برخی مواقع ضررهای معنوی وارد شده به اشخاص، از ضررهای مادی اثرگذارترند و این امر باید مورد حمایت قانون قرارگیرد و واردکننده‌ی ضرر ملزم به جبران آن شود؛ لذا حقوق صرفاً به بعد مادی نمی‌پردازد و با اهمیت دادن به این جنبه در پی یافتن اهداف بزرگی همچون حفظ نظم، استقرار عدالت و پشتیبانی از حقوق فردی و اجتماعی و رفع خصومت است و توجه خاصی به جبران خسارت معنوی نموده است؛ اگرچه حقوق محدود به قانون نیست و رویه‌ی قضائی (حقوق زنده و جاری) تحت تأثیر برخی عوامل در این بُعد محجور مانده است.

موضع‌گیری صحیح و سیستماتیک قانون‌گذار و رویه قضایی در خصوص خساراتی که متوجه زیان‌دیدگان بی‌گناه می‌باشد امر مهمی است و مطالعه و بررسی نقادانه این مواضع جهت جلوگیری از انحراف و نشان دادن مواضع ضعیف و قوت مقررات و یافتن خلاءهای قانونی و حقوقی امر مهم‌تری است که وظیفه حقوقدانان می‌باشد.

از منظر حقوق موضوعه، اصل ۳۴ ق.ا.ح دادخواهی را به رسمیت شناخته و ضمانت اجرای تخلف از این اصل را که منجر به سلب حقوق اساسی فرد می‌شود، در ماده ۵۷۰ ق.م.ا.پیش‌بینی کرده است. همچنین بند ۳ ماده ۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶ مواد ۷ و ۱۰ اعلامیه جهانی حقوق بشر و شهروندی، بند ب ماده ۱۹ بیانیه قاهره نیز به این موضوع اشاره نموده‌اند (همان).

۳- پیشینه پژوهش

شایگان و آشوری (۱۳۹۷) در مطالعه‌ی «نظام حقوقی جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه، پژوهشی در حقوق ایران و حقوق تطبیقی» را مورد بررسی قرار دادند و عنوان نمودند که در قانون جدید آیین دادرسی کیفری مسوولیت دولت نسبت به خسارات ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه، اعم از این‌که مبنای مسوولیت تقصیر یا خطای قاضی یا اشخاص دیگر باشد، پذیرفته شده است. قانون یاد شده، ضمن شناسایی «حق» زیان‌دیده در مطالبه خسارت ناشی از بازداشت موقت، آیین ویژه‌ای را نیز به‌منظور اجرای این حق پیش‌بینی کرده است. این اقدام قانون‌گذار را می‌توان گامی در جهت تحقق دادرسی منصفانه و احترام به اصل برائت (اصل ۳۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) تفسیر نمود. نظام حقوقی پیش‌بینی شده در قانون جدید آیین دادرسی کیفری دولت را همچون حایلی میان زیان‌دیده و قاضی خطاکار قرار داده است. بر این اساس، متهم بی‌گناه خسارات ناشی از بازداشت موقت را از دولت مطالبه می‌کند و دولت پس از جبران خسارت می‌تواند تحت شرایطی به مسوول اصلی مراجعه نماید.

مقدمه و رضاقلی‌زاده (۱۳۹۷) در پژوهشی به بررسی جبران خسارت متهمان بازداشت شده‌ی بی‌گناه در نظام عدالت کیفری ایران و فرانسه پرداختند و عنوان کردند که حق بازداشت یکی از مهم‌ترین اختیاراتی است که در راستای مبارزه مؤثر با جرم به مقام‌های نظام کیفری اعطا شده است. به موازات اعمال این اختیار از سوی مقام‌های مذکور، این امکان وجود دارد که روند نهایی دادرسی به احراز مجرمیت منتهی نگردد. سوالی که در این مورد مطرح می‌شود این است که آیا متهم بازداشت شده بی‌گناه می‌تواند بابت مدت بازداشت، تقاضای جبران خسارت نماید؟ بر این اساس، در نظام دادرسی کیفری فرانسه از سال ۱۹۷۰ و در ایران از سال ۱۳۹۲ این نهاد به رسمیت شناخته شده است. از این جهت و با وجود برخی تفاوت‌ها در شرایط ماهوی و شکلی، در برخی موارد شباهت‌هایی بین مقررات این دو نظام مشاهده می‌شود. به‌عنوان نمونه در هر دو نظام جبران خسارت در مواردی که قرار منع تعقیب یا حکم برائت قطعی شده امکان‌پذیر است، جبران خسارت تنها نسبت به متهم میسر بوده و شامل بازداشت غیرقانونی سایر افراد دخیل در فرآیند دادرسی نمی‌شود و مسئولیت مطلق دولت در جبران خسارت پذیرفته شده است و دولت تنها پس از جبران خسارت می‌تواند به عامل اصلی مراجعه کند. علاوه بر این با وجود طرح ابهاماتی در خصوص اختصاص یافتن جبران خسارت برای مرحله دادرسی در حقوق فرانسه، باید گفت در هر دو نظام تصمیمات مرحله دادرسی و نیز مرحله دادگاه مشمول جبران خسارت خواهند بود. از سوی دیگر، در حقوق فرانسه نیز صدور قرار منع تعقیب و برائت (اعم از برائت صادره از دادگاه جنایی و یا دادگاه جنحه و خلاف)، در زمره موارد قابلیت امکان جبران خسارت ناشی از بازداشت غیرقانونی است. با این حال، موارد صدور قرار منع تعقیب در دو نظام متفاوت از یکدیگر است، به گونه‌ای که در حقوق فرانسه به واسطه گستره‌تر بودن مصادیق صدور این قرار نسبت به حقوق ایران، امکان جبران خسارت ناشی از بازداشت غیرقانونی بیشتر است.

رحمدل (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «جبران خسارت متهم توسط دولت در فرآیند عدالت کیفری ایران» عنوان نمود که وقتی از جبران خسارت صحبت می‌شود، به‌طور معمول جبران خسارت بزه‌دیده متبادر به ذهن می‌شود. قانون‌گذار نیز نوعاً به جبران خسارات بزه‌دیده اشاره می‌کند، همان‌گونه که در مواد ۱۴ و ۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری چنین امری را مدنظر داشته است. قانون آیین دادرسی ۱۲۹۱ و نیز قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری به امکان جبران خسارات متهم توسط شاکی خصوصی غیرمحقق اشاره کرده بودند. با این حال، هیچ‌کدام از دو قانون مزبور به جبران خسارات متهم توسط دولت اشاره نداشتند؛ اما قانون آیین دادرسی کیفری سال ۱۳۹۲ (اصلاحی ۱۳۹۴) به جبران خسارات متهم توسط دولت تصریح کرده که این امر از نکات برجسته قانون مزبور است و منطبق با اسناد بین‌المللی می‌باشد. عدم تصریح قانون اخیر به جبران خسارات متهم توسط شاکی غیرمحقق مانع جبران

خسارت وی نیست. چون طبق قواعد عمومی مسئولیت مدنی هر کسی زیانی به دیگری وارد کند، مسئول جبران خسارت خواهد بود.

حسن برقی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «جبران خسارت از بازداشت شدگان غیرقانونی و متهمان بی‌گناه» اذعان نمود که فرآیند کیفری که به منظور اجرای عدالت انجام می‌شود گاه به اشتباه رفته و شخص بی‌گناهی را مورد حکم کیفری قرار می‌دهد. این در حالی است که اشتباهات قضایی در مراحل مختلف فرآیند کیفری امکان بروز دارند. از جمله در مرحله پژوهشات مقدماتی، ممکن است مقام قضایی دلایل و قرائنی را دال بر توجه اتهام به متهم بداند و با توجه به همان دلایل، دستور بازداشت وی را صادر نماید. در حالی که در مرحله رسیدگی بی‌گناهی وی اثبات شود، یا در صورت گناه‌کاری دادگاه او را به کیفر حبس کمتر از مدت بازداشتش محکوم نماید، یا این‌که در اثر غفلت و اشتباه مقام قضایی در مدت مجازات حبس متهم بیش از آنچه در قانون معین شده، در بازداشت بماند. البته این اشتباهات در مرحله رسیدگی نیز ممکن است صورت پذیرد. مثلاً دادگاه با استناد به برخی مدارک شخص را مجرم شناخته و حکم بر محکومیت کیفری وی صادر نماید. اما در مراحل دیگر تجدیدنظر عادی یا فوق‌العاده از جمله اعاده دادرسی حکم به برائت وی صادر شود. در این‌گونه موارد، خسارت وارده بر محکوم بی‌گناه باید جبران شود.

امامی آق‌زیارت و احمدزاده (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «انواع جبران خسارت از بزه دیدگان و طرق ترمیم آن» اذعان نمودند اگر بزه ارتكابی افزون بر برهم‌زدن نظم عمومی به زیان دیدگی بزه‌دیده بینجامد، وی می‌تواند نسبت به جبران این زیان دیدگی اقدام کند. این جبران در وهله نخست، جبران خسارت را دربرمی‌گیرد که عبارت است از برگرداندن مال یا پرداخت پول برای آسیب یا زیان وارد شده، پرداخت هزینه‌هایی که بزه‌دیده به دنبال بزه‌دیدگی به آن دچار شده، و انجام خدمات و اعاده وضع یا اعاده حیثیت بزه‌دیده را نیز دربرمی‌گیرد که به دوش بزه‌کار یا دیگر اشخاصی است که پاسخ‌گوی رفتار بزه‌کارانند. ولی، چنانچه این خسارت را بزه‌کار یا دیگر منابع (مانند بیمه خصوصی) به‌طور کامل جبران نکنند، دولت‌ها باید تلاش کنند تا یا از خزانه خود به بزه‌دیدگان پرداخت غرامت کنند یا راه را برای پرداخت خسارت از دیگر منابع عمومی (مانند صندوق‌های پرداخت غرامت) هموار سازند.

حاجری و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی به بررسی مطالعه مجازات حبس و کاهش اثرات سوء آن بر زندگی خانوادگی زندانیان در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پرداختند و اذعان داشتند که آن‌گونه که اسناد تاریخی نشان می‌دهد در طول هزاران سال، مجازات اصلی در قبال جرم‌ها و تخلفات مذهبی، مجازات بدنی بوده است. نتایج تحقیق نشان داد که دوری همسر و فرزندان از زندانی و تأثیرات منفی آن بر ساختار خانواده در موارد بسیاری به طلاق و از هم‌گسیختن خانواده می‌انجامد.

مهاجری فر (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خود به بررسی و مطالعه مسئولیت مدنی ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه پرداخت و عنوان نمود که حفظ حقوق متهمان بی‌گناه و توجه به جبران خسارت آن‌ها از موضوعات مهم حقوقی و از دغدغه‌های مدافعان حقوق بشر است. مشکل اساسی در رابطه با مسئولیت مدنی در قبال متهمان بی‌گناه غیرقابل ارزیابی بودن این مسئولیت است. از آنجا که این مسئولیت‌ها دیرپا هستند و اثر آن‌ها در برهه‌ی زمانی خاصی ظاهر نمی‌شوند، بنابراین به راحتی قابل ارزیابی نمی‌باشند. در ارزیابی جبران خسارت متهم بی‌گناه آنچه بیش از هر چیز مورد اهمیت است اعاده‌ی وضع به حالت سابق می‌باشد و در صورت عدم امکان اعاده، خسارات وارد آمده باید جبران شوند.

کریمی (۱۳۹۴) در پژوهشی به بررسی جبران خسارت متهم بازداشت شده بی‌گناه با رویکرد قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ پرداخت و بیان داشت که با عنایت به این‌که یکی از اصول راهبردی سیاست جنایی ایران که در بند (۵) اصل ۱۵۶ قانون اساسی وارد و جزء وظایف قوه قضائیه نهاده شده است، اقدام مناسب در راستای پیشگیری از جرم می‌باشد و نیز چنانچه بپذیریم یکی از راهبردهای عملی در زمینه پیشگیری از جرم می‌تواند پیشگیری از ارتکاب جرم توسط مظنونان، متهمان و محکومان که بی‌گناهی و برائت آن‌ها محرز گردیده است باشد، می‌توان معتقد بود که ضرورت خسارت‌زدایی از متهمان و محکومان بی‌گناه نیز به‌طور ضمنی به واسطه بند (۵) اصل ۱۵۶ ق.ا. و به‌طور صریح در اصل ۱۷۱ ق.ا. مورد توجه قرار گرفته است. لیکن تا پیش از تغییرات تقنینی سال ۱۳۹۲ متأسفانه در قوانین موضوعه داخلی، ترتیب لازم جهت اجرای اصل مزبور در نظر گرفته نشده بود و به‌طور کلی، از حیث وجود و یا تدوین آیین دادرسی خسارت‌زدایی از متهمان و محکومان بی‌گناه، حقوق ایران در فقر تقنینی قرار داشت. اما با تدوین قانون آیین دادرسی کیفری تا حدودی این مشکل حد شد.

یزدان‌دوست (۱۳۹۴) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «اعاده حیثیت و جبران خسارت از زندانیان بی‌گناه بر اساس لایحه جدید آیین دادرسی کیفری» اذعان نمود که با وجود اصل برائت و استمرار آزادی متهمان در فرآیند تحقیقات مقدماتی و دادرسی، دستگاه قضایی به نمایندگی از طرف دولت به منظور حفظ نظم اجتماعی و اعمال عدالت کیفری در موارد عدیده به بازداشت بسیاری از متهمین یعنی کسانی که هنوز بزهکاری آنان مسلم نیست مبادرت می‌ورزد. نتایج نشان داد با گسترده‌گی جوامع بشری و تنظیم روابط اجتماعی افراد با حکومت و رابطه متقابل میان آن دو و تصویب قوانین متنوع در این زمینه، تقبل مسئولیت دولت رفته رفته نسبت به اشتباهات قضایی و بازداشت‌های بلاوجه بیشتر شده است. اما در کشورهای اسلامی مثل کشور جمهوری اسلامی ایران مبانی خسارت‌زدایی از زندانیان بی‌گناه، ریشه در آیات قرآنی و منابع معتبر فقهی دارد. ادله عقلی و نقلی اصول انصاف و عدالت از مهمترین مبانی خسارت‌زدایی از زندانیان بی‌گناه محسوب می‌شود. لزوم حفظ کرامت انسان‌ها در روی زمین از سوی حاکمان، نفی مطلق

مجازات بی‌گناه و منع آزار و اذیت انسان در آیات متعدد از قرآن کریم، اساسی‌ترین مبانی خسارت‌زدایی از زندانیان بی‌گناه توسط حاکمیت، درخور توجه است.

شاملو و مرادی (۱۳۹۳) در پژوهشی خسارت‌زدایی از مظنونان، متهمان و محکومان بی‌گناه؛ جایگاه حقوقی، فرآیند عملی را مورد بررسی قرار دادند و بیان نمودند که حقوق کیفری در سیر تحولاتی که داشته است، از مرحله جرم‌مداری، به مرحله مجرم‌مداری و سپس، بزه دیده‌مداری در حرکت بوده است. در مرحله مجرم‌مداری، به حمایت از حقوق متهمان در پرتو موازین دادرسی عادلانه و منصفانه تمرکز داشته و پس از تضمین نسبی این حقوق، وارد مرحله بزه‌دیده‌مداری گردیده است. نظام حقوق کیفری ایران نیز، کم و بیش این سیر تحولات را به خود دیده است، لیکن در این نظام حقوقی، قبل از این که حقوق متهمان و به طور دقیق‌تر، مظنونان، متهمان و محکومان بی‌گناه به نحوی مطلوب تضمین گردد، به صورت همزمان حقوق بزه‌دیدگان مورد توجه قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان داد که تغییرات تقنینی شکلی و ماهوی در سال ۱۳۹۲، ناهماهنگی‌هایی را در ارتباط با فرایند جبران خسارت از بزه‌دیدگان قضایی موجب گردیده، به گونه‌ای که باید ماده ۳۰ قانون نظارت بر رفتار قضات مصوب ۱۳۹۰ را نسخ شده دانست.

فرجیها و بازیار (۱۳۹۰) در یک مطالعه تطبیقی به بررسی جبران دولتی خسارت‌های بزه‌دیدگان در حقوق کیفری ایران و انگلستان پرداخته‌اند و عنوان نمودند که جبران دولتی خسارت وارده بر بزه‌دیدگان به معنی پرداخت پول از طرف دولت به بزه‌دیدگان یا خانواده‌های آنان در برابر زیان‌ها یا آسیب‌های ناشی از جرم است، در مواردی که جبران خسارت از سوی بزه‌کار یا دیگر منابع مالی امکان‌پذیر نباشد. نظام حقوقی انگلستان بر اساس قانون جبران صدمه‌های کیفری ابعاد مختلف جبران خسارت مانند شرایط مربوط به بزه‌دیده، جرایم و خسارت‌های جبران‌پذیر، شیوه تقویم خسارت، صدور حکم، تجدید نظر و استیناف را پیش‌بینی کرده است. جبران دولتی خسارت بزه‌دیدگان در حقوق ایران از حمایت‌های قانونی و اجرایی لازم برخوردار نیست و تحت تأثیر تحولات حوزه بزه‌دیده‌شناسی حمایتی شکل نگرفته است. منوط کردن موارد جبران دولتی خسارت وارده بر بزه‌دیدگان به شرایط مبهمی مانند بی‌گناه بودن یا مهدورالدم نبودن بزه‌دیده، و همچنین پیش‌بینی مسئولیت جبران خسارت برای عاقله بزه‌کار، سرنوشت سازوکارهای حمایتی محدود پیش‌بینی شده در قانون مجازات اسلامی را در عمل با ابهام روبه‌رو ساخته است. آشنایی با دستاوردها و تجربه‌های موفق و ناموفق نظام کیفری انگلستان در زمینه جبران دولتی خسارت بزه‌دیدگان، با در نظر داشت تفاوت‌های موجود در ساختارهای سیاسی، حقوقی و اقتصادی میان دو کشور، سهم به‌سزایی در تدوین و اجرای یک الگوی ملی و موثر جبران خسارت خواهد داشت. هرچند، در سال‌های اخیر با سیاسی شدن بحث حمایت از بزه‌دیدگان در برخی از کشورهای توسعه یافته